

نسخه‌هایی از اخلاق سلطنت، بخشی از

تاریخ و صاف فضل‌الله شیرازی

پوران زینالی

در کتابخانه مجلس چهار نسخه از یک رساله با عنوان اخلاق سلطنت وجود دارد. موضوع این رساله راه و رسم مملکت‌داری است. مؤلف، در دیباچه، این رساله را به سلطان محمد خدابنده (حک ۷۰۳-۷۱۶ ق) تقدیم نموده است. جز نسخه‌های مجلس نسخه یا نسخه‌های دیگری از این رساله شناسایی نشده است.

مشخصات نسخه‌های مجلس بدین قرار است:

۱. نسخه شماره ۵۶۸، مورخ ۱۳۱۴ ق.^۱
  ۲. نسخه شماره ۴۰۲۳.^۲
  ۳. نسخه سوم در صفحات ۱۰۴ پ - ۱۱۹ ر مجموعه‌ای به شماره ۵۳۰۷، حدود سده سیزدهم.^۳
  ۴. نسخه شماره ۷۴۱۵، در اول نسخه تملک بدرالملوک مورخ ۱۳۴۱ ق.^۴
- در هیچ یک از فهرست‌ها نام مؤلف ذکر نشده است و تنها در معرفی نسخه ۷۴۱۵ فهرست‌نویس به این نکته اشاره می‌کند که «در نسخه حاضر این کتاب به فضل‌الله بن عبدالله شیرازی صاحب "تجزیه‌الاعصار" [کذا] مشهور به "تاریخ و صاف" نسبت داده شده است».
- پس از دستیابی به دستنویسهای اخلاق سلطنت به

نظر رسید که این رساله با رساله‌ای با همین نام، متعلق به شهاب‌الدین اشرف‌الدین عبدالله بن عزالدین فضل‌الله شیرازی (۶۳۳ - زنده تا ۷۲۸ ق) که در تجزیه‌الاعصار و تجزیه‌الاعصار وی درج شده است، شباهتهایی دارد. از این روی، موضوع در متن چاپی اثر بررسی شد. در پی این بررسی یقین حاصل شد که این رساله بی‌هیچ تفاوتی، و در واقع، همان رساله اخلاق سلطنت متعلق به صاحب تاریخ و صاف است.

گفتنی است که فضل‌الله شیرازی تعدادی از رسائلش را در تاریخ خود - تاریخ و صاف - گنجانیده است، حال اینکه این رسائل ارتباط چندانی با این تاریخ ندارند. برخی از این رسائل چون گوی و چوگان و رساله تشبیهیه در تحریر اولیه مؤلف از این اثر (نسخه خط مؤلف) وجود ندارد، ولی در نسخه‌های کهن این اثر درج شده‌اند و این مسئله بیانگر این است که مؤلف خود آنها را افزوده است. و اما اخلاق سلطنت (نسخه برگردان جلد چهارم کتاب، ص ۱۴۹ الف - ۱۷۶ الف)^۵ در شمار رسائلی است که فضل‌الله شیرازی خود در تحریر اولیه اثرش (نسخه خط مؤلف) گنجانیده است.

رساله اخلاق سلطنت - به انضمام رسائل دیگر فضل‌الله - در تاریخ و صاف الحضره توسط دانشگاه تهران در سال ۱۳۸۸ ش به چاپ رسیده است.^۶

۱. نک: فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۲، یوسف اعتصامی، تهران، ۱۳۱۱ ش.
۲. نک: فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی، ج ۱۱، احمد منزوی، تهران، ۱۳۴۵ ش.
۳. نک: همان، ج ۱۶، احمد منزوی، تهران، ۱۳۴۸ ش.
۴. نک: فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ج ۲۵، علی صدراپی خوبی، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی، تهران، ۱۳۷۶ ش.
۵. تجزیه‌الاعصار و تجزیه‌الاعصار (تاریخ و صاف) نسخه برگردان جلد چهارم کتاب، شرف‌الدین عبدالله بن عزالدین فضل‌الله بن ابی نعیم یزدی/ شیرازی، به کوشش ایرج افشار، محمود امید سالار، نادر مطلبی کاشانی، طلایه، تهران، ۱۳۸۸ ش.
۶. تاریخ و صاف الحضره (ج ۴، به انضمام رسائل دیگر و خلاصه جهانگشای جوینی)، عبدالله بن فضل‌الله شیرازی، مقدمه تصحیح تعلیق، علیرضا حاجیان نژاد، دانشگاه تهران، ۱۳۸۸ ش.

قصص الانبیای کسایی

فرشاد مزدرانی*

مقدمه

با نگاهی به مخطوطات متعدد عربی موجود در کتابخانه‌های جهان می‌توان فهمید که گویا در قرون میانی اسلام، علاوه بر قصص الانبیای ثعلبی (متوفی ۴۲۷ق) «قصص الانبیا»های دیگری نیز در جهان اسلام کسایی است. از این کتاب با عناوین مختلفی یاد شده، اما عنوان شامل آن همان قصص الانبیای کسایی است. بدء الدنیا و قصص الانبیاء^۱، خلق الدنیا و ما فیها^۲، بدء الخلق و قصص الانبیاء^۳، المبتدی فی قصص الانبیاء^۴، المبتدات من خلق السموات و الارض و قصص الانبیاء^۵، قصص الانبیاء و المبتداء^۶ و المبتداء^۷ از جمله عناوینی‌اند که در فهرستها و منابع مختلف، با اشاره به نام کسایی، برای این کتاب ذکر شده‌اند. ابن خلدون نیز در تاریخش از این اثر کسایی با عنوان المبتداء^۸ یاد کرده است.

نسخه‌های متعدد و تحولات آنها

همان‌طور که ذکر شد، نسخه‌های عربی قصص الانبیای کسایی فراوان است و این نشان‌دهنده آن است که از قرار معلوم، قصه‌گویان سده‌های میانی اسلام یا همان قسّاص، این کتاب را بسیار ارجمند می‌داشتند. اما در عین حال، اختلافات متعدد میان نسخه‌های موجود نیز بیانگر آن است که گویی در میان آن قصه‌گویان هیچ‌گاه دغدغه حفظ نسخه‌ای واحد از این قصص الانبیاء وجود نداشته است.^۹ نسخه‌های به‌جا مانده از قصص الانبیای کسایی از نظر محتوا و حتی از لحاظ تنظیم قصه‌ها تفاوت‌های بسیاری با یکدیگر دارند. اقدم نسخ موجود از قصص الانبیای کسایی نسخه موجود در موزه بریتانیاست که تاریخ کتابت آن ۶۱۷ ق است^{۱۰} و نسخه‌های متأخر آن به ۱۲۰۰ ق هم می‌رسند.

برخی از محققان غربی از جمله ویلر تکستون^{۱۱} (که متن قصص الانبیای کسایی را به انگلیسی ترجمه کرده است)^{۱۲}، روبرتو توتولی، تیلمان نیگل، مارسلوس لیتسبارسکی^{۱۳} و

آویوا شوسمان^{۱۴} معتقدند که قصص الانبیای کسایی مجموعه قصه‌هایی بوده که دستورالعمل قصه‌گویان محسوب می‌شده است و آنان نیز این قصه‌ها را از حفظ برای دیگران می‌خوانده و نقل می‌کرده‌اند. سپس این قصه‌ها بسط یافته و سرانجام به کتابی برای قصه‌گویان بدل شده‌اند.^{۱۵}

آنچه مشخص است این است که نسخه‌های متعدد موجود از قصص الانبیای کسایی متن یکسانی را عرضه

* محقق آزاد

۱. فهرست نسخه‌های عکسی مرکز احیاء میراث اسلامی، ج ۴، عکس نسخه خطی کتابخانه واتیکان - رم، شماره ۲۴۱.
  ۲. فؤاد سید، فهرس المخطوطات العربی، مطبعة دارالکتب، القاهرة، ۱۹۶۳.
  ۳. لطفی عبدالبدیع، فهرس المخطوطات المصوره، الجزء الثاني، نسخه خطی کتابخانه واتیکان، شماره ۴۴۴.
  ۴. نشریه نسخه‌های خطی دانشگاه تهران، دفتر ۵، مکتبه شیخ الاسلام عارف حکمه، مدینه.
  ۵. مکتبه جامعة الملك سعود، قسم المخطوطات، رقم ۵۹۶۱ ف ۲/۱۷۳۱.
  ۶. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، ج ۱۷، نسخه شماره ۹۸۹۳.
  ۷. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی، ج ۶، نسخه شماره ۲۳۱۳.
  ۸. ابن خلدون، تاریخ ابن خلدون، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۳ ش، ۱/۱۸۱.
  9. Nagel, Tilman, "AL-KISA`I", *Encyclopedia of Islam*, vol 5, Brill, Leiden 1986, p. 176.
  ۱۰. نسخه خطی موزه بریتانیا، شماره ۳۰۵۴. OR: ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ج ۲، ترجمه یوا. برگل، مترجمان [فارسی] یحیی آرین‌پور و دیگران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲ ش.
  11. Wheeler M. Thackston
  12. *Tales of the Prophets, Great Books of Islamic World*, inc. 1997.
  13. Marcellus Lidzbarski
  14. Aviva Schussman
  15. Tottoli, Roberto, *Biblical prophets in the Quran and muslim literature*, Curzon Press, 2002, p. 155
- خانم راحله نوشاوند این کتاب را در دست ترجمه دارند. در نقل بخش‌هایی از این کتاب به متن پیش از انتشار ترجمه ایشان نیز رجوع کرده‌ام. از ایشان سپاسگزارم که این بخش‌ها را، به همراه متن انگلیسی، در اختیارم قرار دادند.

نمی‌کنند و در بسیاری موارد تفاوت‌های قابل توجهی در محتوا دارند. بعضی از این نسخه‌ها چندین بخش دارند و این در حالی است که نسخه‌هایی نیز هستند که شامل بخش‌هایی اند که در دیگر نسخه‌ها به چشم نمی‌خورند. می‌توان گفت که گویی مطالب دیگری به متن اصلی کتاب افزوده شده یا، بسته به مصالحی، مطالبی از آن حذف شده است.^۱ به این ترتیب، نسخه‌های متعدد قصص‌الانبیای کسایی دستخوش تغییرات و همچنین تحولات ایدئولوژیک قرار گرفته‌اند. مثلاً برخی نسخه‌ها، در داستان عیسی(ع) به خروج حضرت مهدی(ع) نیز می‌پردازند،^۲ ولی در برخی دیگر از نسخه‌ها چنین روایتی به چشم نمی‌خورد. توقولی نیز به نسخه‌هایی اشاره می‌کند که در آنها روایاتی به چشم می‌خورد که به‌وضوح نمایانگر ورود عناصری ملهم از شیعه‌اند.^۳

مضامین و نوع روایت و قصه‌ها

روایانی که مؤلف بیشترین روایات را از ایشان نقل کرده است عبارت‌اند از: ابن عباس، وهب بن منبه، کعب الاحبار، و قتاده. در چند مورد نیز از امام جعفر صادق (ع) روایاتی را نقل کرده است.

صفحه اول از نسخه کتابخانه دانشگاه ملک سعود، شماره ۵۹۶۱

ف ۲/۱۷۳۱

متن با مقدماتی راجع به خلق لوح و قلم و عرش و کرسی و آب و زمینها و آسمانها و بهشت و دوزخ آغاز می‌شود و به خلق آدم و حوا (علیهما السلام) می‌رسد و بعد به قصص

مربوط به سایر انبیا می‌پردازد، و گویا بیشتر نسخه‌های موجود، با داستان حضرت عیسی (ع) خاتمه می‌یابند. تأکید بر شناسایی همه شخصیت‌های داستان و توجه بسیار به روند نمایشی داستانها از ویژگیهای این اثر است و همین نکته سبب شده است تا داستانها از کشش روایی مناسبی برخوردار شوند. همچنین می‌توان گفت که گویی در توصیف سرگذشت پیامبران، داستانها و اخباری که آکنده از جزئیات خیالپردازانه‌اند از نظر مؤلف دور نمی‌مانده‌اند و این امر نشانی از رد پای ویژه روایات کتاب مقدس در منابع اسلامی است.^۴ به عبارت دیگر، در این داستانها تمرکز اصلی بر ماجراهایی است که روایت می‌شوند، نه بر نظریه‌پردازی‌های کلامی یا برداشتهای نمادین از رسالت پیامبران پیش از پیامبر اسلام (ص). به اعتقاد شوسمان، کسایی قصه‌گویی بوده که در کارش به آثار یهودیان مراجعه می‌کرده است.^۵ البته در اینجا نیز باید تعدد و تحولات نسخه‌های گوناگون این متن را در نظر داشت.

هویت مؤلف و تاریخ تألیف اثر

تعیین هویت کسایی، مؤلف این قصص‌الانبیاء، دشوار است. تا آنجا که جسته‌ایم، تراجم اسلامی اطلاع دقیقی درباره مؤلف این قصص‌الانبیاء در اختیار نمی‌گذارند. نسخه‌های به‌جا مانده از این اثر و استنادات مؤلفان متأخر به آن کمابیش نشان می‌دهند که مؤلف این قصص‌الانبیاء فردی به نام محمد بن عبدالله کسایی بوده است. حتی در جزئیات نام کسایی هم اختلاف نظر وجود دارد. در فهرستها و برخی منابع متأخر نام و کنیه این کسایی چند گونه یاد شده است: ابوالحسن، ابوعبدالله، ابوجعفر، ابوبکر، عبدالملک، محمد بن عبدالله، محمد بن عبدالله بن محمد، محمد بن عبیدالله، محمد بن عبدالملک، حسن بن محمد، و جز آن. به هر حال، نام مؤلف در بیشتر نسخه‌ها

1. Ibid, p. 153.

۲. این روایت در نسخه خطی شماره ۹۸۹۳ دانشگاه تهران موجود است و با اینکه این نسخه مربوط به قرنهای یازدهم و دوازدهم هجری است، اما قرائتی در دست است که نشان می‌دهد این روایت در نسخه‌های کهن مربوط به قرن هفتم هجری (یا شاید بیشتر از آن) نیز وجود داشته است.

3. Tottoli, p. 155.

4. Ibid.

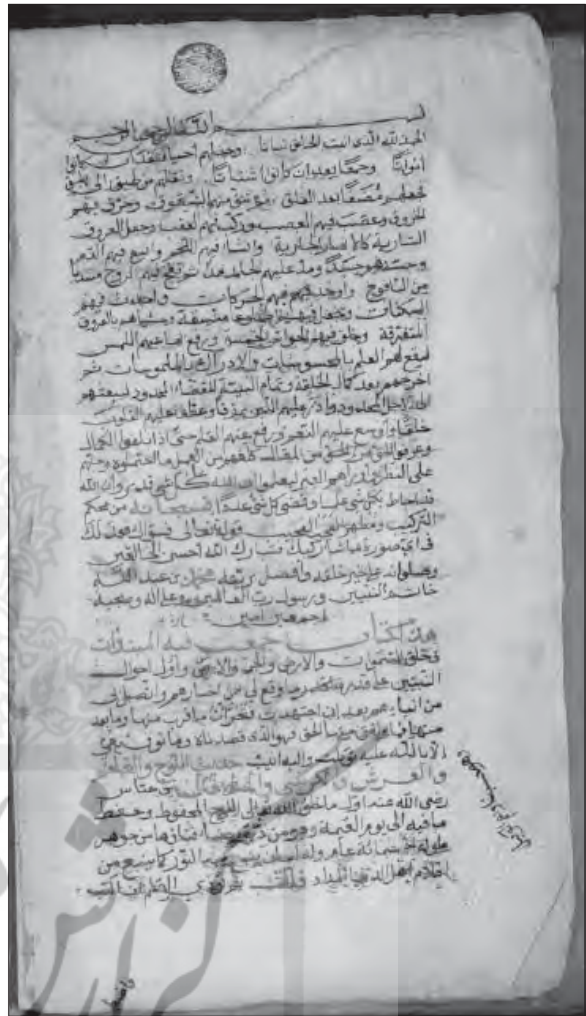
5. Ibid, p. 163.

«محمد بن عبدالله کسایی» ضبط شده و فهرست‌نویسان نیز غالباً همان را ثبت کرده‌اند.

ایزناک آیزنبرگ^۵ طی سالهای ۱۹۲۲ و ۱۹۲۳ متن قصص الانبیای کسایی را در سلسله منشورات بریل منتشر کرد.^۶ این متن از مشخصات یک تصحیح انتقادی دقیق بی‌بهره است؛ یعنی نه مقدمه‌ای دارد که مصحح در آن راجع به نسخه یا نسخه‌های مورد استفاده توضیحاتی داده باشد، و نه اختلاف واریانتهای نسخه‌بدلها ضبط شده‌اند. اما آیزنبرگ، پیش از آن نیز، یعنی در ۱۸۹۸، رساله‌ای راجع به محمد بن عبدالله کسایی نوشته و در آن کوشیده بود تا ثابت کند که مؤلف این قصص الانبیاء همان کسایی نحوی است.^۷ اما همان‌طور که پیشتر ذکر شد این ادعایی مردود است؛ چراکه در منابع مربوط، از جمله در الفهرست ابن ندیم، الانساب سمعانی، و طبقات القراء ذهبی، هیچ اشاره‌ای به این نکته نشده است که کسایی نحوی قصص الانبیایی هم داشته است؛ و این امر با توجه به شهرت کسایی نحوی و اهمیت آثار وی، و توجهی که به آثار او می‌شده، قابل توجه است. همچنین، در میان واریانتهای گوناگونی که از نام کسایی، مؤلف قصص الانبیای مذکور، موجود است اثری از «علی بن حمزه» به چشم نمی‌خورد؛ البته یکی از کنیه‌هایی که برای محمد بن عبدالله کسایی ذکر شده ابوالحسن است که با کنیه کسایی نحوی مشترک است و این شاید یکی از دلایلی باشد که سبب شده تا این قصص الانبیاء به اشتباه به کسایی نحوی نسبت داده شود و در ردیف آثار او قرار گیرد و منتبعان بعدی نیز، با توجه به آوازه و نام کسایی نحوی و تعدد آثار وی، این امر را بپذیرند و دلیلی برای تتبع بیشتر درباره هویت مؤلف اصلی آن نیابند.

صفحات آغازین نسخه دانشگاه تهران، شماره ۹۸۹۳

کتابی دیگر نیز، با عنوان عجایب الملکوت، به این کسایی منتسب است و حاجی خلیفه در کشف‌الظنون از آن یاد کرده است.^۱ متأسفانه عجایب الملکوت هم هیچ اطلاع شرح حال شناختی و شاهد تاریخی دقیقی درباره مؤلفش در بر ندارد.^۲ حاجی خلیفه در کشف‌الظنون، قصص الانبیای کسایی را نیز معرفی کرده و مؤلف آن را علی بن حمزه کسایی کوفی، امام نحو متوفی ۱۸۹ ق، دانسته است.^۳ هدیه العارفین نیز علی بن حمزه کسایی کوفی را صاحب این قصص الانبیاء معرفی می‌کند.^۴ البته نسبت دادن قصص الانبیای مورد نظر به کسایی نحوی ادعای مردودی است که ما به آن خواهیم پرداخت.

۱. حاجی خلیفه، کشف‌الظنون، المجلد الثاني، استانبول، ۱۹۴۳م،

ص ۱۱۲۸.

2. Nagel 1986.

۳. حاجی خلیفه، ص ۱۳۲۸.

۴. اسماعیل پاشا بغدادی، هدیه العارفین، المجلد الاول، استانبول،

۱۹۵۱م، ص ۶۶۸.

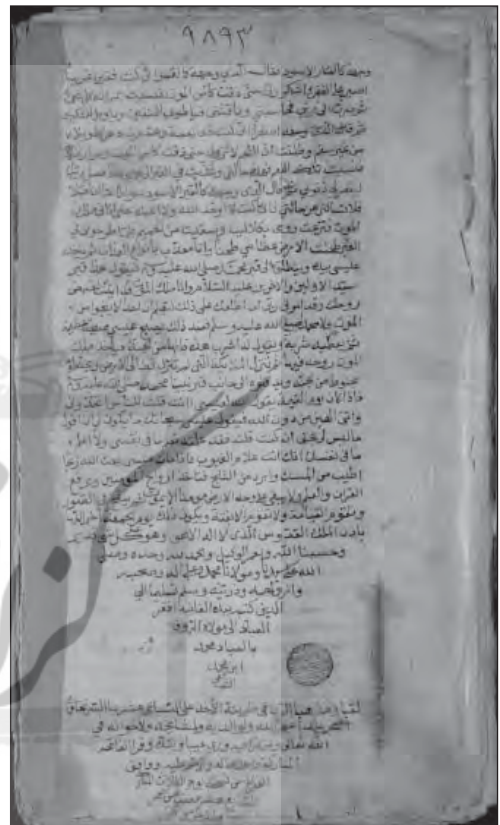
5. Isaac Eisenberg.

۶. قصص الانبیاء، تصحیح اسحق بن ساؤول ایزنبرگ، بریل، لیدن،

۱۹۲۲-۱۹۲۳.

7. Nagel 1986.

بروکلمان تاریخ تألیف اثر را ابتدای قرن پنجم می‌داند.^۱ نیگل، در دائرةالمعارف اسلام، بر اساس تحقیقات صورت گرفته راجع به قصه‌های پیامبرانی که ذکرشان در نسخه‌های متعدد عربی این اثر رفته است، معتقد است که این قصه‌ها برگرفته از روایات و حکایتهای رایج در سنت قرون میانی اسلام است. او همچنین عقیده دارد که بررسی دقیق مضامین کتاب عجایب الملکوت نیز ثابت می‌کند که این اثر بعد از قرن ششم تألیف شده است.^۲ استوری هم معتقد است که کسایب قصص الانبیاء را کمی پیشتر از ۶۱۷ (تاریخ کتابت اقدم نسخ موجود) نوشته است.^۳

انجامه نسخه دانشگاه تهران، شماره ۹۸۹۳

تصحیح دکتر طاهرین سالمه از قصص الانبیای کسایب (۱۹۹۸م) آخرین تصحیح منتشر شده از این متن است.^۴ او در مقدمه‌ای که بر این تصحیح نوشته است ادعای آیزنبرگ را مبنی بر اینکه کسایب نحوی مؤلف کتاب است نقد کرده و با توجه به نام روایتی که کسایب از آنان روایت کرده است، از جمله ابن عساکر (۴۹۹-۵۷۱ ق)، نتیجه می‌گیرد که آیزنبرگ در نسبت کتاب به کسایب نحوی اشتباه کرده است. او، بر این اساس، کسایب را از قرن ششم دانسته است.^۵ از جمله نکاتی که ذکرشان ضروری می‌نماید این است که

گویا در این تصحیح از نسخه‌های پاریس، دمشق، و تونس استفاده شده و نسخه موزه بریتانیا که اقدم نسخ موجود از قصص الانبیای کسایب است مورد استفاده قرار نگرفته است. همچنین، وجود نام ابن عساکر در میان نام روایان قدری مشکوک می‌نماید.

نگارنده در جست‌وجوهای خود در منابع اسلامی فقط به یک «محمد بن عبدالله کسایب» برخورد که متأسفانه راجع به او نیز اطلاعات زیادی در دست نیست. در کتاب غایةالنهیة فی طبقات القراء^۶ از قاری‌ای با نام محمد بن عبدالله کسایب کوفی یاد شده که قرائت را از قاسم بن احمد الخیاط (متوفی ۲۹۱ق) فراگرفته است. با این حساب، این کسایب قاری در مقطع زمانی بین اواخر قرن سوم تا سالهای میانی قرن چهارم می‌زیسته است.

با توجه به همه نکاتی که پیشتر ذکر شد، شاید بهترین راه برای هر اظهارنظری درباره تاریخ تألیف این کتاب و هویت مؤلف آن، و همچنین محتوا و مضامین اصلی مطروحه در آن، تصحیح انتقادی دقیق این اثر باشد تا با استناد به شواهد درون متنی آن بتوان تا حدودی به این اهداف نزدیک شد؛ در غیر این صورت، تاریخ تألیف قصص الانبیای کسایب نیز، همچون هویت مؤلف آن، معمایی خواهد بود که حل آن دشوار می‌نماید.

از قصص الانبیای کسایب ترجمه‌ای کهن به فارسی موجود است که نگارنده مشغول تصحیح آن است. هدف از نوشتن این یادداشت نیز باز کردن مدخلی بود برای بررسی نسخه کهن فارسی این اثر و پرداختن به برخی ویژگیهای زبانی و روایی آن. ان شاءالله در به این امر خواهیم پرداخت. ■

۱. بروکلمان، کارل، تاریخ الأدب العربی، الجزء السادس، الطبعة الخامسة، دارالمعارف، القاهرة.

2. Nagel 1986.

۳. ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، ج ۲.

۴. بدء الخلق و قصص الانبیاء للكسائی، دار نقوش عربیه، تونس، ۱۹۹۸م.

۵. نگارنده هنوز موفق نشده نسخه‌ای از این کتاب را ببیند و اطلاعات فوق را نیز مرهون عنایت استاد شفیعی کدکنی است که اخیراً این کتاب را در پریستون دیده و نکاتی راجع به آن برای نگارنده یادداشت کرده بودند.

۶. ابن جزری، شمس‌الدین ابی‌الخیر محمد بن محمد، غایةالنهیة فی طبقات القراء، الجزء الثاني، طبع الاول، مصر، ۱۹۳۳م.

